

Tak takhle, víš co, když začneš krást, tak to potřebuješ někam nosit, tak jsem si obešel pár hospod a třeba vzal i nějaký ty šampony nebo kosmetiku, hygienu, řekl: „Co kdybys mi donesl tudyto, tudyto, tady to?“ „No já to zkusim, buď ti to donesu, nebo nedonesu, vid’.“ A takhle jsem se tomu postupně dostával [...], když to plácnu, tak třeba od zubních kartáčků až po ty flexy a takovýhle motorový pily a to [...]. Vim, že to není nic ke chlubení, ale tam [jméno supermarketu – pozn. autora] jsem si jí složil [motorovou pilu – pozn. autora], kdy jsem byl vyjetej, tak jsem si jí hodil přes rameno a šel jsem s ní přes kasu, prodavačka na mě čuměla, a co, já jsem dřevorubec, a šel jsem pryč, vid’, a nikdo mě nezastavil v tu chvíli. (Punčas, 4. 9. 2010, Plzeň)

V roce 2010, když jsem v Plzni začínal se svým výzkumem, mi pracovnice k-centra CPPT zprostředkovala kontakt na jednoho ze svých klientů. Pamatuji si, že jsem hledal někoho spíše mladšího, ale s dlouhodobou zkušeností z prostředí ulice. Po domluvě se mi ozval přes telefon Punčas. Punčas byl třicátník původem ze severu Čech, který v relativně mladém věku odešel od „nefunkční rodiny“. Prošel si drogovou závislostí, ze které se v době našeho kontaktu pokoušel znovu dostat. Později během výzkumu jsem na jeho jméno narazil mnohokrát. Jak se lidově říká, „byla to známá firma“, ne však v negativním smyslu. Naopak. Punčase všichni znali jako přátelského a aktivního člověka. Přesně takového dojmu jsem hned nabyl i já. Sešli jsme se jedno sobotní dopoledne ve Smetanových sadech. V sobotu jsem obvykle rozhovory ani žádné pozorování neprováděl. Tomu jsem se věnoval více ve dnech, kdy jsou lidé bez domova aktivní, tj. přes týden, kdy následují rytmy běžných (pracujících) občanů, a potom naopak v neděli, která je pro některé tzv. „dnem kostelů“ (Vašát, 2014). Punčas ale nezapadal do běžných kategorií. Sice bydlel ve squatu s partou kamarádů, ale přes týden pracoval jako popelář. Měl proto své specifické rutiny: například vstával ve tři hodiny v noci, tedy v čase, kdy jeho „spolubydlící“ často chodili spát. I proto jsme se sešli právě v sobotu.

V rozhovoru s ním padla řada zajímavých informací, ať už šlo například o vliv rodiny na bezdomovectví mladších lidí nebo o potvrzení existence morálního imperativu „sme na jedné lodi“, o kterém bude více řeč právě v této kapitole. To, co se ovšem z našeho setkání do mne vepsalo nejvíce – a častokrát jsem to v průběhu let využil ve svých přednáškách –, je příběh, který zachycuje úryvek výše, jak Punčas krade motorovou pilu ze supermarketu. Tento příběh je pro tuto kapitolu důležitý zejména ve dvou ohledech. Obecněji řečeno, Punčas v něm popisuje jednu z ekonomických praxí – krádeže –, kterou stručně charakterizuje ve smyslu, co se dá krást a proč. Zmiňuje, jak s lehkovážností intoxikovaného člověka vynesl motorovou pilu z obchodu, aniž by ho kdokoli zastavil. Vedle toho ale tento krátký příběh artikuluje jeden důležitý princip: „když začneš krást, tak to potřebuješ někam nosit.“ V tomto na první pohled bezvýznamném tvrzení je ukryta důležitá podstata ekonomiky v prostředí bezdomovectví. Jak jsem zmínil v úvodu, podle některých vědeckých prací, stejně jako populárních představ lidí, ale i sociálních pracovníků, se lidé bez domova po ekonomické stránce věnují převážně žebřání, recyklaci či krádežím, přičemž tvoří provázané, uzavřené komunity, v nichž sdílejí alkohol, drogy a další statky. Jak v tomto kontextu například píše Vágnerová, Marek a Csémy (2018: 134), „prostředky na živobytí si mohou sehnat žebřáním či somrováním nebo krádeží“. Punčas svou stručnou diagnózou v podstatě tento zažitý předpoklad vyvrátil, když poukázal na to, jak je vlastně ekonomika ulice úzce provázaná s životem běžných občanů.

Cílem této kapitoly je prostřednictvím konceptu morální ekonomiky nahlédnout celkový rámec zajišťování obživy lidí bez domova. Jejím hlavním argumentem je, že ekonomika ulice představuje asambláž, ve které se střetávají morálka, ekonomické praxe a instituce sdílení s ekonomikou a státem. Lidé bez domova a běžní občané, třída nejchudších a dominantní třídy v takové asambláži netvoří diskrétní oddělené jednotky, ale jsou z podstaty morální ekonomiky ulice provázané socioekonomickými vztahy. Povaha této morální ekonomiky je tak v řadě ohledů ambivalentní, přičemž tato ambivalence je, dá se říci, její důležitou definiční charakteristikou.

V první podkapitole ukáží, jakou roli v prostředí ulice sehrává morálka, jakou má povahu a jak se odráží v sociálních vazbách lidí bez domova. Bezdomovcům totiž bývá obecně připisována tendence vytvářet party kolem sdílené lahve alkoholu, popř. drog, přičemž skupiny (tzv. „party lahve“), které takto vytvářejí, jsou považovány za relativně uzavřené a homogenní (srov. Vágnerová, Csémy a Marek, 2013: 107). Tento rys je nicméně pouze jednou z rovin strukturace sociálních vztahů zkoumaných aktérů, přičemž, jak ukazují skrze formálnější analýzu sociálních sítí lidí

bez domova, samotnou charakteristiku můžeme v Plzni připsat pouze jisté části osob bez domova. V podkapitole také pojednám o povaze sociálních vazeb v prostředí ulice, morálce, která kormidluje tyto vazby, a o tom, jak se toto na obecné úrovni promítá do ekonomické sféry člověka na ulici.

Následně se zaměřím na „pole možností“ ekonomických praxí a zároveň na výše výtěžků v prostředí bezdomovectví. Způsoby obživy se v Česku zabývali ve svých knihách již zmínění Vágnerová, Marek a Csémy (2013, 2018). Nejenže v jejich „typologii“ řada aktivit chybí, autorka a autoři ale tyto způsoby vůbec hlouběji nepromýšlí. Spíše než o badatelskou konceptualizaci jde opět o ateoretický popis zřejmého. Představím tedy ekonomické praxe a poukážu na jejich ambivalentní povahu, co do jejich i/legality, ne/formality nebo ne/materiality. Zaměřím se také na jejich konkrétní finanční rozměr. Co se týká informací o finanční situaci lidí bez domova, je třeba konstatovat, že informací o ekonomické rovině jejich každodenního života moc není. Jedna z mála, neřkuli jediná studie zabývající se financemi bezdomovců, je výzkumná zpráva o latentním bezdomovectví v Plzni sociologů Jana Váněho a Františka Kalvase (2015). Nutno dodat, že podobné informace scházejí i na mezinárodní úrovni. Na základě zcela unikátních údajů o výtěžcích lidí bez domova ukáží, že na rozdíl od populárních představ o šedé ekonomice a žebrání si lidé bez domova vydělávají více prostřednictvím formálních ekonomických praxí. Tvrdím a ukazuji to na datech, že bezdomovectví chudobou a dluhy začíná, ale chudobou a dluhy také končí, resp. ho i nadále doprovází.

V poslední podkapitole se poté zaměřím na konkrétní reciproční roviny ekonomiky ulice, resp. popíšu to, jak lidé bez domova vstupují do každodenního recipročního systému sdílení a (proti)služeb, směny (barter) a kooperace, a ukáží, jak se skrze reciproční systém vytvářejí a upevňují vzájemné socioekonomické vztahy.

„Otočíš se a nemáš nic“: Ambivalentní morálka, blízcí známí a logika inverzních vztahů

Musíš! Tuto musíš udělat, protože jako, když ze sebe, Petře, uděláš pitomce nebo jednou povolíš, jak se říká, podej prst, utrhnou ti ruku, tak si tady mezi bezdomovcema v Plzni v prdeli. A to jsem slyšel, přijel sem kluk z Prahy, on se vrátil zpátky do Prahy, říká, víte, co se děje tady v Plzni mezi bezdomovcema, to se v Praze nestane! Tam budeš spát někde na squatě nebo na louce, takhle si tam necháš cigarety nebo víno, řekneš, napij se, zapal si, on si to nevezme. To jsou Pražáci. A že každej na Pražáky a Brňáky nadává! To znám z kriminálu, já už jsem

teda z kriminálu venku od 90. roku, bez průseru, já na to kašlu jako jo, ale tady?! Tady se takhle otočíš a nemáš nic. Na tutom bezdomoveckým životě nejvíc bolí a mrzí, že všichni sme na jedný lodi, a oni se chovaj jako hovada!
(Josef, 8. 8. 2010, Plzeň)

Při vůbec prvním rozhovoru, který jsem ve svém výzkumu provedl, mi Josef – člověk, který mě od té doby provedl squaty, garážemi, rozpadlými budovami, a zasvětil mě tak do logiky života v těchto místech, ale i mimo ně – sdělil výše uvedenou bolestnou pravdu: „Měli bychom si pomáhat a místo toho se okrádáme.“ Tak by zněla v jakési zjednodušené podobě. Od té chvíle jsem tuto „pravdu“ ve víceméně stejné podobě slyšel mnohokrát. Zaujala mne ale její paradoxní podstata. Skrývá se v ní totiž touha po sdílení, rovnosti a solidaritě, zároveň ale téměř rezignovaně deklaruje absenci všech těchto kvalit. Jak je to vůbec možné? Která z těchto vizí každodenní reality strukturuje – a pokud ano, pak jak – každodenní život na ulici?

Byl podzim roku 2011. Po nějaké době jsem potkal Josefa, v té době jsem ho znal již přes rok a poměrně dost jsme spolu zažili. Josef v této době řešil otázku bydlení. Jak bylo u něho zvykem – a do této doby se podobný scénář odehrál skutečně x-krát –, vrátil se přibližně po půlroce z pracovních cest

Obrázek 4. Interiér garáže

Foto: P. Vašát (podzim 2011)

po Čechách. Jelikož byl tedy značnou dobu mimo Plzeň, jeho minulé formy přístřeší byly nenávratně pryč. Netrvalo ani několik dnů a nastěhoval se do garáže k Vlád'ovi V. Jak jsem popsal v druhé kapitole, když jsem ilustroval možný vliv gentrifkace na bezdomovectví, Vlád'a V. přišel ve svých sedmašedesáti letech o byt. Skončil v garáži asi kilometr od Sadů pětatřicátníků směrem na Lochotín. Garáž obsahovala základní nábytek: kredenc, nějaké skříň a dvě postele (Obrázek 4). Vařilo se buď na ohni venku (Obrázek 5), nebo na plynovém vařiči. Chyběla ale voda. Zároveň na tom již nebyl v této době zdravotně dobře, proto nastěhování Josefa bylo jediným logickým vyústěním situace, ve které se oba v té době nacházeli. Zpočátku si oba soužití pochvalovali. Josef měl kde bydlet, Vlád'a V. měl zase někoho, kdo obstaral jídlo, vodu, a vůbec vše, co je potřeba. Jednoho dne jsem byl nicméně svědkem zásadní neshody. Bylo to asi měsíc poté, co spolu začali bydlet, a jednalo se asi o mou druhou návštěvu. Pamatuji si, že jsme si dali kávu a debatovali před garáží. Vlád'a V. byl ale trochu našťvaný a tvrdil, že nemůže najít peněženku a že prohledal už celou garáž. Obvinil Josefa, že ji ukradl. Josef tvrdil, že se Vlád'a V. včera „napil“, že ji někam zahodil a že se najde. Po tomto tvrzení peněženku začal sám hledat. Pravda je, že se oba rádi napili, Josef víno, Vlád'a V. spíše rum, který jsem tam taky při první návštěvě

Obrázek 5. Exteriér garáže

Foto: P. Vašát (podzim 2011)

nesl darem. Josef hledal peněženku, přičemž Vláďa V. mi mezitím pošeptal: „Za chvíli ji určitě najde.“ Pousmál se při tom. Ani ne dvě minuty poté Josef skutečně peněženku držel v ruce. Prý ležela pod postelí. Následující den se již Josef do garáže nevrátil, začal bydlet u kamaráda Přemysla. Josef cítil křivdu za to, že ho Vláďa V. obvinil z krádeže, když on se o něj celý měsíc staral, zatímco Vláďa V. byl zase zklamán, že ho kamarád obral o část peněz, která v peněžence chyběla, a že si nevážil společného soužití. Tato sociální situace je důležitá pro pochopení života na ulici hned v několika ohledech. Představuje nám povahu sociálních vazeb, které lidi bez domova navazují. Zároveň poodhaluje to, jakou mají vnitřní organizaci a jak velmi často končí. V tomto momentě je ale nutné zaměřit se na poslední sféru, na kterou situace poukazuje, totiž praktikovanou morálku ulice.

V literatuře o urbánní chudobě se ve vztahu k morálce velmi často užívá konceptu *morálního kodexu* (Snow a Anderson, 1993; Anderson, 2000; Vágnerová, Csémy a Marek, 2013). Snow a Anderson (1993: 107) například v takovém případě identifikují karmické pravidlo „jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá“, které podle nich řídí jednání jimi zkoumaných bezdomovců. V českém prostředí obdobně užívají pojem Vágnerová, Csémy, Marek (2013: 106), i když v jejich užití, zdá se mi, jde o koncept bez konkrétního analytického obsahu. Je tak spíše jejich samotným morálním hodnocením jednání bezdomovců než strukturujícím pravidlem. Na rozdíl od podobných přístupů v této knize morálkou rozumím specifickou dimenzi aktérského *habitu*, resp. kultury. Jak totiž výstižně poznamenal nejslavnější z žáků Pierra Bourdieua Loïc Wacquant: „[Kód – poznámka autora] nemůže uchopit praxi jinak než coby pouhé uskutečnění nečasového kulturního modelu, který popírá tvořivé schopnosti aktérů a neohraničenost situací.“ (Wacquant, 2002: 1493) Z tohoto důvodu morálku chápu coby určitou *strategii*. Ta představuje (adaptivní) generativní schéma, které strukturuje každodenní život na ulici. Metaforicky lze tuto strategii vyjádřit dvěma protichůdnými představami o každodenní realitě. Jsou jimi právě dvě představy z Josefova úryvku: (1) „sme na jedné lodi“ a (2) „otočíš se a nemáš nic“. Podle představy „sme na jedné lodi“ jsou si bezdomovci ve všech situacích rovni a měli by si za všech okolností vzájemně pomáhat. Tato morální vize vychází ze společné zkušenosti s určitými podmínkami života. Představa vyjadřuje jakýsi apel na ideál, jaký by měl mezi těmito lidmi panovat, jako reakce na tyto podmínky: „Já si myslím, že sme na jedné lodi, ať chrápe na lavičce támhle, nebo když má střechu nad hlavou.“ (Punčas, 4. 9. 2010, Plzeň) Často se proto skutečně snaží vzájemně si vypomáhat, a to jak při různých každodenních, tak i výjimečných sociálních událostech. Petr, prodavač *Nového Prostoru* (NP) a dlouholetý obyvatel jedné z plzeňských ubytoven, se na podzim 2011 ocitl znenadání „na ulici“. Stalo se tak náhodou, když odjel

navštívit svou bývalou partnerku do Chebu. Shodou nešťastných okolností ho poranil výbuch kotle a byl nucen strávit několik týdnů v nemocnici. Když přijel zpět do Plzně, zjistil, že jeho pokoj majitel ubytovny přenechal někomu jinému. Z této situace mu pomohl kamarád Bouda, který ho na dobu, než si Petr vyřídil zase ubytovnu, vzal k sobě na squat. Podobných výpomocí, menšího i většího významu, lze zaznamenat celou řadu.

Ne vždy se však každodenní realita odvíjí od této představy. V prologu zmíněný Stuart Rice v této souvislosti již téměř před sto lety napsal: „Všechno v životě bezdomovců a bezdomovkyň směřuje k chronické závislosti a parazitismu.“ (Rice, 1918: 142) Jinými slovy: podmínky života na ulici jsou tak těžké, že nelze „nesklouznout“ k jednání nemorálnímu, resp. jednání, které se zpronevěřuje onomu ideálu „na jedné lodi“ (*podělavání*). *Podělavání* (srov. Walach a Císař, 2013; Hejnal, 2014) reflektuje představa „otočíš se a nemáš nic“. Proto morálku a morálkou generovanou každodenní praxi chápou jako ve své podstatě *ambivalentní*. Tato ambivalentnost ovšem není projevem nějaké individuální nebo kolektivní patologie, jak bývá často veřejností a politiky explicitně a pseudovědeckými argumenty určité části badatelů implicitně akcentována, ale má kořeny právě v životních podmínkách. První zmíněná představa (tj. „sme na jedné lodi“) tak vyjadřuje Bourdieuho „oficiální pravidlo“, na jehož základě by se měla – a často to tak skutečně i je – odvíjet aktéřská každodennost. Rovina druhá (tj. „tady se takhle otočíš, a nemáš nic“) nicméně odráží rovinu „profitovou“, ve které dávají aktéři přednost vidině aktuálního, resp. s „bezprostřední budoucností“ (srov. Vašát, 2014) spojeného zisku před morálním ideálem a „dobrymi vztahy“ obecně.¹⁰⁹ Praktikovanou morálku je proto nutné myslet coby ne-normativní strategii, která každodenně člověku bez domova pragmaticky a vzhledem k životním podmínkám i „racionálně“ pomáhá se rozhodovat.

Navzdory tomu je morální ideál „sme na jedné lodi“ všemi oceňovanou a všemi uznávanou symbolickou hodnotou. Jedinci, kteří jednájí v souladu s ní, jsou popisováni jako ti, kdo se „rozdělí, když mají“, „je na ně spoleh“ či „jsou fér“. Takřka všichni ale „sklouzávají“ k pragmatické rovině „otočíš se a nemáš nic“. Takové jednání bývá obvykle klasifikováno coby „nečestné“, „nefér“, „sviňárna“ nebo „vychcanost“. Jak uvádí například Puncas: „To nejhorší, co může bejt, jako že bezdomovec okrade bezdomovce

¹⁰⁹ Koncepce „bezprostřední budoucnosti“ představuje specifické pojetí vztahu mezi minulostí, přítomností a budoucností (Vašát, 2014), které je typické pro prostředí bezdomovectví. Pro toto pojetí platí, že „rozsah bezprostřední budoucnosti je dán praxemi, vůči kterým tuto budoucnost uvažujeme.“ (Vašát, 2014: 70) Například když Josef v létě roku 2010 plánoval několik měsíců dopředu, jak bude žebrať v průběhu vánočních svátků a vydělá mnohem víc peněz než obvykle.

prostě.“ (4. 9. 2010, Plzeň) Těmto lidem je symbolicky odepřen přístup na onu metaforickou loď tím, že jsou traktováni jakožto nečestní. Toto symbolické „vyloučení“ má nicméně i svou reálnou manifestaci: lidé takto klasifikováni někdy skutečně bývají v různých situacích i prakticky ostrakizováni. Vzhledem k tomu, že se však toto jednání týká skutečně téměř všech, tyto sankce jsou spíše jednorázové, a často dokonce pouze (strategicky) utilitární. Již několikrát zmíněný Josef se například odmítá rozdělit o alkohol se svým „kamarádem“ Vládou M. Podle Josefa se Vláďa M. nezachoval „fér“, když Josefa okradl o peníze. Podle Josefa se tak navíc stalo ve chvíli, kdy se mu udělalo zle a musela mu být přivolána sanitka. Vláďa M. prý v nepozornosti „prolustroval“ Josefovou peněženku a sebral mu tisíc korun. Od té doby Josef deklaruje, že se s Vládou M. nedělí. Sám jsem se nicméně přesvědčil, že nejenže toto předsevzetí nebere natolik dogmaticky, ale v poslední nemusí vůbec popisovat objektivní průběh události. Ačkoliv Vláďa mohl v rámci praktikované morálky skutečně „prolustrovat“ Josefovou peněženku, Vláďa M. zase na Josefův účet poznamenává, že „často pomlouvá ostatní a dělá zlo“, čehož jsem byl také několikrát svědkem.

Na příkladu obou verzí reprezentace této, ale i předchozí události z garáže není podstatné, či verze je pravdivá a jak se událost skutečně stala. Co je nicméně podstatné, je to, že obě verze událostí reprezentují strategii, jejímž primárním účelem je bezprostředně orientovaný profit. Internalizovanou strukturu, která každodenně řídí jednání „na ulici“. Na jedné straně zosobňuje určité „oficiální pravidlo“, podle kterého lidé bez domova jednájí, na straně druhé ale představuje funkční reakci na životní podmínky v podobě chudoby a špatných materiálních podmínek, stigmatizace a represe. Právě tyto podmínky často „nutí“ jednat přesně v protikladu k tomuto ideálu. V tomto procesu ovšem hraje klíčovou roli ještě jedna rovina každodenního života na ulici, která je na morálku navázaná. Touto rovinou je tzv. *sociální kapitál* jako exprese sociální dimenze habitů, resp. kultury ulice.¹¹⁰ Je to právě povaha sociálních vztahů, tzn. s kým se znám a stýkám, co míru a frekvenci tohoto „sklouzávání“ částečně rámuje.

110 Koncept sociálního kapitálu se stal v posledních letech velice populárním. Jako jeden z prvních se jím zabýval Pierre Bourdieu (1986). V jeho podání šlo obecně o zachycení přístupu ke zdrojům, které kontakty s určitými lidmi mohou zprostředkovat. Bourdieu nicméně nevěnoval pozornost konkrétním nástrojům, jak tento sociální kapitál empiricky studovat. Tímto směrem se vydal až americký sociolog Nan Lin (2002). Ten v mnohých předpokladech vyšel právě z Bourdieuho. Podle Lina zatímco vyšší třídy profitují mnohem více ze silných vazeb (*in-group*), které tvoří stejnou sociální skupinu, nižší třídy naopak z vazeb slabších, tedy kontaktem s osobami mimo jejich vlastní skupinu (*out-group*). Navážeme-li volně na tuto tezi, můžeme říci, že pro některé jedince na ulici platí to samé co pro úzkou skupinu nejvýše postavených lidí ve společnosti.